

Раздел I

ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

УДК 340.1; 321.01

Б.Ж. Қуандықов

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы билер сотының қызметін құқықтық реттеу

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Қазақстан, Алматы қ.

Аннотация. Бұл мақалада қазақ қоғамындағы билер сотының қызметі, құқықтық нормалары талданады.

Түйін сөздер: қазақ қоғамы, билер соты, билер сотының қызметі, құқықтық реттеу, құқықтық реформалар, кодификациялар, Жеті жарғы.

Дәстүрлі қазақ қоғамында билер сотының қызметі мемлекет тарапынан бекітілген жол-жоралғылар тарапынан да және қазақ ішінде кең тараған мақал-мәтел түріндегі құқықтық ұстанымдар тұрғысынан да реттеліп отырған болатын. Көп жағдайда дәстүрлі қазақ қоғамындағы құқықтық нормалар билер сотының қызметін жүйелі түрде жеке-дара реттеген жоқ. Билер сотының қызметі дәстүрлі құқықтық жүйеде көбінесе құқықтық қағида, құқықтық тыйым сипаты ретінде реттеліп отырды. Билердің көбінесе құқықтық тұрғыдағы жалпы қызмет ету аясы мен оның жалпы шектері бекітіліп отырған болатын. Қазақ ордасының кезеңінен бастап билер сотының қызметіне Қасым хан тұсында жүргізілген құқықтық реформалар да және Есім ханның жалғастырған құқықтық реформаларында, сонымен қатар Тәуке ханның жеті жарғысында ерекше орын берілген болатын. Әрине, билер сотының бұл кезеңдегі реттелуін нақты жүйелі түрде сипаттап көрсету қиындық тудырады. Себебі, аталған реформаларға қатысты құқықтық кодификациялар осы уақытқа дейін нақты нұсқада орын алған жоқ. Былайша, айтқанда нақты нұсқалары табылған жоқ. Осы уақытқа дейін бізге белгілісі Қасым ханның заңы мынандай бөлімдерді қамтиды деген ой-тұжырымдар ғана:

«1. Мүлік заңы (Жер дауы. Мал-мүлік).

2. Қылмыс заңы (ұрлық, кісі өлтіру, талау, шабу).

3. Әскери заң (аламан міндеті, қосын жасау, қара қазан, ердің құны, тұлпар ат).

4. Елшілік жоралары (майталмандық шешендік, халықаралық қатынастағы сыпайылық, әдептілік).

5. Жұртшылық заңы (шүлен тарту, ас, той, мереке үстіндегі ережелер, жасауыл, бекеуіл, тұтқауылдардың міндеті)» [1, 295 б.]. Көптеген деректерге сүйенетін болсақ, Қасым хан шариат нормаларынан гөрі қазақ әдет құқығының байырғы нысандарына ерекше мән берген болатын. Сондықтан да, біздің ойымызша, Қасым ханның заңында билер сотының ежелгі дәуірден келе жатқан дәстүрлі жолы сақталған деп тұжырымдауға болады. Қасым ханнан кейінгі дала жұртында жүргізілген құқықтық реформа Есімнің атымен тікелей байланысты болып келеді. «Есім хан бұрыннан келе жатқан жол-жоралғыларды бір ретке келтіріп, заман ыңғайына қарай оның бойына жаңа нәр береді. Сондықтан да, ол халық жадында «ескі жол» ретінде бекиді. Осы уақытқа дейінгі бізге жеткен аңыздарды, деректерді саралай келе, бұл ескі жолмен сол кезеңге дейінгі қазақ еліндегі заңдарға мынадай толықтырулар мен түзетулер енгізілген деп пайымдаймыз.

1. Елдің тәртібіне қатысты жоралғылар (хан пәрменіне, батыр, абыз ісі, би мәртебесі).

2. Құн тарту жоралғылары (өнер құны, сүйек құны және құн ісін жайғастыру)

3. Жесір ісіне қатысты жоралғылар (әмеңгерлік және жесір дауын шешу жолы).

4. Жаза белгілеу жоралғылары (жан жазасы, мал жазасы, ар жазасы және оны тарту тәртібі)» [2, 84-85 бб.]. Есім хан да билер сотының құқықтық мәртебесін реттеу бағытында бұрынғы ата-баба жолына сүйенген болатын. Есім ханнан кейінгі қазақ даласында жүргізілген ең ірі реформа Тәуке ханның атымен байланысты. Қазақ ішіндегі «Жеті жарғы» заңы осы реформаның көрінісі болып табылады. «Жеті жарғы» заңында билер сотының мәртебесі жүйелі түрде қарастырылған деп айтуға негіз бар. Себебі, «Жеті жарғы заңының» бүгінгі күнде түпнұсқасы табыла қоймаса да, оның әртүрлі варианттары бізге жеткен болатын, олардың қатарында: Левшиннің, Шүкіралиевтің, Гавердовскийдің, т.б. нұсқасын жатқызамыз. Жеті жарғының нұсқалары деген әртүрлі деректер жер-жерден осы уақытқа дейін табылу үстінде. Жеті жарғының негізгі реттеген мәселелері туралы мына бір ой-тұжырымға тоқталып кеткіміз келеді: «Бірінші һәм негізгі сала-жер дауы. Қыс қыстау, жаз жайлау, қоныс, құдық-мал баққан елдің атадан балаға мирас қып қалдыратын еншісі. Өйткені жер-атамекен, кіндік-жұрт, отан. Жер-тіршілік етер ортасы, баба моласы, кіндік байлар қасиетті тұрағы. Сондықтан көшпелілер үшін жерден киелі ештеңе жоқ. Жер дауынан қиын дау да жоқ.

Екінші сала-үй ішілік тірліктегі сыйластық, байланыстылық, әке мен бала, ене мен келін арасындағы қарым-қатынас, үлкен мен кіші арасындағы сыпайыгершілік, ата-анаға деген құрмет, жастарды тәрбиелеу, баулу сияқты инабаттылық, имандылық шаралары. Өйткені, «баланы жастан» дейтін қағиданы қатты ұстанған халқымыз ұл-қызын ибалылыққа үйретіп, имандылық қасиетке икемдеп отырған ғой.

Үшінші тармақ ұрлық пен қарлыққа, барымта мен сырымтаға кедергі қойып, бұқараны адалдыққа шақырып, еңбекпен күнелтуге бейімдеген заңдар тізбегін қамтиды. «Арам жемейік, адал өлейік» дейтін пікір сол кезде қалыптасса керек.

Жарғының төртінші бабы ел мен ел, халық пен халық, ру мен ру арасындағы дау-дамайды әділдікпен шешуге арналған. Ынтымақтық тілеген ел дауды бүлікпен емес билікпен тындыруды көздегені ақиқат. Өйткені, Қазыбек би өмірі-соның ақиқат куәсі. Сондықтан бұл тармақтың қазақ даласы үшін де, қазақ баласы үшін де мәні зор екені даусыз.

Бесінші бап ел бірлігін сақтау, отанын қорғау, сыртқы жауға тойтарыс беру, жасақ құру, сардар

сайлау, сауын айту тәрізді жаугершілік кезіндегі мемлекеттік ірі оқиғаларды қамтыған ереже-қағидалар шоғырын түзсе керек.

Алтыншы тармақ түгелдей құн дауына бағытталған. «Қанды кек», «қанды мойын құныкер», «ежелгі дұшпан», «ескі жау» ұғымдары қалыптастырған қаталдық пен қатыгездікті жұмсартып, онсыз да оңай желпілдегіш түндігіне одан сайын жел үрлемей, жаттан емес, жақыннан жау тапқызатын қатқылдылықты иітуге барын салған үш бидің, соның ішінде, Қаз дауысты Қазыбектің де мәмілегер даналығы бар бұл тармақта. Өлімді өліммен көбейтпей, ізгілік тілекпен Өмірді арашалаған, Өмірді қорғаған бұл әрекеттің маңызы да ерекше.

Бірінші айып – «қара қазан» төлеу. Қара қазан төлеуі – айыпкердің шаңырағының ортасына түскенінің белгісі.

Екінші айып – «қара нар беру». Сол қара нармен өлген кісі атақты адам болса Түркістанға апарылып қойылатын болған.

Үшінші айып – «қара мылтық алу». Қара мылтықты алу – қылмыскердің күшін алуы, қаруын жоюы. Бұдан кейін ол өлгенмен тең болмақ-мыс.

Төртінші айып – «қара шолақ бие жетектету». Қара шолақ бие жетектету айыпкердің ырысының шайқалуының анық нышанына бағаланған.

Бесінші айып – «қара кілем ұстату». Қара кілем ұстату – тұралағандықтың көрінісі саналған.

Алтыншы айып – «жетім беру». Ол көңілде кірбіндік қалмасын, аралас-құраластық басталсынды меңзеген.

Жетінші айып – «жесір бастаған тоғыз жөнелту». Ол – қан-жыны араласып, ағайынның қылшықсыз табысуының басы деп есептелінген.

Әрине бұл жерде біз айыптың шешімінің бәрін қолмен қойғандай етіп шегелеп айттым деуден аулақпыз. Бізге жеткен қисындардан түйіндеген жобаны ғана ұсынып отырмыз. Өзгерлердің дәлелмен өзгерткен басқа нұсқалары бар болса қарсылығымыз жоқ.

Енді «Жеті жарғының» ең соңғы жетінші тармағына көшелік. Бұл тармақ тұтастай жесір дауынан құралады. Әрине, ол тұста ру мен руды, ауыл мен ауылды әрі біріктіретін де, әрі бөлектейтін де жесір дауы болғаны рас. Құда боп төс түйістіріп, көңіл қосып, құшақ табыстырған қазақ осы қыз дауы, жесір дауы арқылы аттан-айқайға басып, сойыл-шоқпарға жармасып, барымта-сырымтаға аттанып, оқ боратып,

шаң суырып, бас жарып, білек сындырып, қан ағызып, көз шығарып, алыс-жұлысқа да, төбелес-ұрысқа да, сойқан соғысқа да барып қалатын. Сол себепті де ең бір осал тұс, өкпе сызы көп, айқай-жанжалы мол, ұрыс-керісі орасан осы жесір дауына үш бидің – Төленің, Қазыбектің, Әйтекенің «Жеті жарғысы» қатты көңіл бөлген көрінеді» [3, 73-74 бб.]. Қазіргі кезеңде Жеті жарғының өлең сөзімен өрбілген кейбір нұсқалары да бар, ол Қазанғап Байболұлының нұсқасы деп айтсақта болады. Ақын Жеті жарғының бағытын былай сомдайды:

«Жер дауы баяндайын – біріншісі,
 Ру, қоныспенен меншікті ісі.
 Иеленген жеріне жанжал болса,
 Біреуге басымдық қып озбыр кісі,
 Үй іші мен баланы тәрбиелеу –
 Болған жосын заңының екіншісі.
 Ұрлық, қарлық, барымта – үшінші заң,
 Баян етер бәрін де білген кісі.
 Төртінші боп саналған мынау заңы,
 Бір халық пен басқа ру болса дауы.
 Ұлтын жаудан қорғамақ – бесінші бұл,
 Алтыншы, жетінші – құн дауы, жесір дауы,
 Есім ханның күнінде ауыр еді.
 Осылардан қиын боп ажырауы.
 Кісі өлтірген айыпкер болса кісі,
 Қасым хан мен Есім хан мынау ісі.
 Шаңырағын түсіріп ортасына,
 Сау қоймайтын ол үйдің бүлдіргісі.
 Тәуке хан мен Төле би жеңілдетіп,
 Жеті айып төлетті келсе күші.
 Қара қазан – бірінші кесім еді,
 Шаңырағын ортаға түсіргені.
 Екіншісі қара нар төленетін,
 Жобаменен жоғарғы шешімдегі.
 Алып барып Қаратау, Түркістанға,
 Қойсын өлген сол үлкен кісіні енді.
 Қара мылтық үшінші беріледі,
 Сол үлкеннің қаруы күші – деді.

Қара шолақ бір бие – төртіншісі
 Жеңілгендік өлтірген ол белгісі.
 Ол ағзалы киеді болған кісі,
 Жетім бастап алтыншы қара кілем,
 Жеткізеді тоғызға түр-түрімен.
 Жесір бастап жетінші тоғыз беріп,
 Жарастырып Қоңырды өлтіргенмен.
 Былай еді жетінші жесір дауы,
 Құда болған ажырап кетсе жары.
 Ал мынадай үш тоғыз айып салып,
 Берген малдың үстіне жамалады.
 Жамбы бастап бірінші тоғыз төлер,
 Ат бастаған бір тоғыз және берер.
 Түйе бастап үшінші бұл да тоғыз,
 Қалың малдан тысқары есептелер.
 Сол дәуірде қыз кетіп моншақ таққан,
 Рулы ел жабылып айып көрер.
 Бір жесірге серкелі Дулат болып,
 Айтысты деп айтатын қариялар» [4, 207-208 бб.].

Жеті жарғы заңында билер сотының негізгі мәртебесі процессуалдық тұрғыда және институционалдық тұрғыда реттелген деп айтуға болады. Іс жүргізу мәселесінде әртүрлі дауларды шешуге байланысты құндарды белгілеудің мөлшері ашық орын алған болатын. Ал билердің мәртебесіне қатысты көптеген нормалар да жоғарыда аты аталған тұлғалардың деректері арқылы жетіп отыр.

Әдебиеттер

- 1 Қазақ совет энциклопедиясы / жалпы ред. басқ. Қ. Қаратаев. – Алматы, 1972. – 4 т. – 954 б.
- 2 Қуандықов Б.Ж. Әйтеке бидің билік-шешімдері. – Алматы: Өркениет, 2003. – 145 б.
- 3 Үш пайғамбар / Құраст. А. Нысаналы. – Алматы: Дәуір, 1992. – 184 б.
- 4 Байболұлы Қ. Төле би. – Алматы, 1991. – 182 б.

B.J. Kuandykov

The legal regulation of the status of the Court in Kazakh society traditional court.

This article describes the features of the legal regulation of the status of the Court in Kazakh society traditional court.

Б.Ж. Қуандықов

Правовое регулирование статуса суда биев в традиционном обществе казахов

В данной статье рассматриваются особенности правового регулирования статуса суда биев в традиционном обществе казахов.